

Максимова С.

КАСЫМ – КЫЛЫМ КАРЫТАР ИШТЕРДИН БАШТООЧУСУ

Максимова С.

КАСЫМ – ОСНОВАТЕЛЬ ВЕЧНОСТИ

Бул макалада Касым Тыныстановдун алгачкы «Эне тил» китебинин чыгышы, талантынын ар кырдуулугу, кыска өмүрүндө эмне иш аткарганы таблицкага салынып көрсөтүлгөн.

1924-жылы январда Түркестан Республика Советинин XII съезди Эл агартуу комиссариатынын доклады боюнча төмөнкүдөй чечим чыгарат: "Советтик адабияты жана китеби жок элдер - кара кыргыздар жана таранчылар үчүн окуу китептерин жана окуу куралдарын ошол элдин тилинде басып чыгаруу колго алынсын". Ушул токтомдун негизинде Касым Тыныстанов тунгуч "Окуу китепти ("Эне тилин") жазат. Касым ал китебине жазган баш сөзүндө мындай дейт: "Бул китепти жаш балдар үчүн арнап жазган болдук. Жаш балага арнап китеп жазуу үчүн көп устаттык, көп-көп тажрыйбалар керек. Жаш баланын жанына ылайыктоо үчүн кыйын-кыйын шарттарды өтөө керек. Ал шарттардын баарын орундаттык деп айта албайбыз. Бизде тажрыйба жок. Экинчиден, бизде мурунтан жолго коюлган адабият жок. Канчалык калк адабиятына байбыз десек да алар иштелбеген, балдарга эттүүсүн табуу кыйын болду жана бизде акындарыбыздын сөздөрү иретке салынбагандыктан сулуулары табылбады. Үчүнчүдөн, бул китептин ашыккандык менен жазылгандыгы. Өзүбүздүн чабалдыгыбызды айтып отурсак да, бул китепти бир ай ичинде даяр кылдык. "Баарын айт да, бирин айт" дегендей, бул китеп билим кыскандыктан эмес, зарылдык кыскандыгынан жазылып олтурат. Айтор "Жоктон бар артык" дегенди эске алып, куру алакан олтурган мектебизди соорото туралы дедик. "Көч жүрө-жүрө түзөлөт" деген. Биз дагы жүрө-сүрө китеп-куралдарыбызды дурустап кетебиз. Ар бир жолдош "Ат болгончо аяк улоо" дегенди эске тутса болгону".

Бул кириш сөзүндө Касым китебин жупуну гана жазылган деп айтканы менен анын ичине пролетардык улуу гимн "Интернационалдын" кыргызча котормосун, көптөгөн майда аўгемеминиатюраларын, икая-тамсилдерин, жомок-баяндарын, жаш балдардын жан дүйнөсүнө ылайык ырларын киргизген. «Алар негизинен таалим-тарбиялык максатты көздөп, кыргыз балдар адабиятынын алгачкы үлгүлөрү катары көрүнгөн. Ушул мааниде аларды К.Ушинский менен Л.Толстойдун айтылуу аңгеме-жомок-

торуна салыш-тырса болот», - деген А.Эркебаев¹.

Тил илимине байланышкан Зыяш Бектеновдун Касым Тыныстанов жөнүндөгү эскерүүлөрүнөн үзүндү келтире кетели.

"1934-жылдын май айында Фрунзе шаарындагы жогорку жана орто мектептердин мугалимдеринин жана илимий кызматчылардын кеңешмеси чакырылып, ага Киробкомдун жетекчилери менен өкмөт мүчөлөрү катышат. Ал кеңешмеде кыргыз адабий тилинин жаңы орфографиясынын долбоору жөнүндө К.Тыныстановдун орусча доклады угулду. Кеңешмеде Тыныстановдун доклады толугу менен жактырылып, долбоор бекитилет. Ошол кеңешмеде бекитилген кыргыз орфографиясынын принциптери негизинен ушул азыркы күндө да практикабызда колдонулуп келе жатат. Окумуштуу ошол эле учурда кыргыз тилиндеги төрт диалектини (түштүк, Талас, Чүй, Ысык-Көл диалектилерин) туура мүнөздөгөнүн кыргыз тил илиминин кийинки өсүп-өнүгүшү анык далилдеди. 50-жылдардан тартып 70-жылдарга чейин аталган диалектилер өз-өзүнчө изилденип такталды. Демек, Тыныстанов келечекте кыргыз диалектологиясын изилдөөчүлөр үчүн да айкын жол ачып кеткен.

1933-жылы кыргыз лексикасындагы уңгу сөздөрдү оңой жол менен тез жыйноо максатында окумуштуу-тилчи илимий таблица ойлоп чыгарат. Ал таблица жөнүндө Кыргыз эл агартуу комиссариатынын орунбасары Ж.Панов өзүнүн "Кыргызстандын маданий курулушу үчүн Касымдын таблицасы кымбаттуу кошумча" аттуу макаласында мындай дейт: "Таблицаны ар ким колдоно алат. Эл агартуу Комиссариатынын коллегиясы бул таблицаны тапканы үчүн Касымга ыраакат айтып, өз ишинде большевиктик техниканы колдонгондугу үчүн сыйлык берилсин" деп алкоосун билдирет.

Баарынан да окумуштуунун кыргыз тилинин фонетикасы, морфологиясы, синтаксиси тармагындагы табылгалары таң калтырат. Ал ар бир терминди, аталышты айтканга жеңил, кулакка жагымдуу кыргыздын төл сөздөрүнөн

¹ С.Максимова. Кыргыз илиминдеги жылдыз. А.Эркебаев. «Жаңы маданиятыбыздын кыч башы» Б., 2008. 200-бет.

эле тандап алып, ал кездеги чала сабат элге түшүнүктүү тилдик эрежелер менен жоболорду жазганынан улам ал тубаса лингвисттик талант-ка ээ окумуштуу болгонуна толук ишенесиң.

Касымдын таланты ар тараптуу, чыгармачылык жөндөмү көп кырдуу болгон. Маселен, ал музыкалык аспаптарда да мыкты ойноп, эл обондорун бабына келтире аткарчу экен. Өзгөчө ал балалайка ойногонун ошол кездеги замандаштары эскерип кетишкен. Анын мындай кумарга азгырылганын байкаган казак акыны, Касымдын жандай көргөн адамы Магжан Жумабаев Касымды чакырып алып айткан экен: "сенин акындык жагың күчтүү, башка өнөрлөргө чарпылбай жазуучулуктун артынан түш. Талант деген самындын алкындысындай колдон жылмышып турат, бекем уучтабасаң таруудай чачырап кетет. Сен Касым бала, калемден өзгө эчтеме кармаба". Ошо бойдон ал балалайка черткенин таштап коюптур.

Окумуштуу-илимпоз, бараандуу коом-дук ишмер катары көзгө көрүнүп калганда деле Касым кээ бир агитациялык ырларына обондор жаратыптыр. Касымдын мындай өнөрү да бар экени анын өз колу менен орусча жазып, машинкага бастырган бир документтен билинди. Анда К.Тыныстанов жеке автор катары 1929-34-жылдары "Колхозчунун ыры", "Трактор", "Биздин темп", "Чабуул", "Эпкиндүүнүн ыры", "Биздин ыр" деген обондуу ырлар, алардан башка да он чакты музыкалык туунду чыгарганын белгилеген.

"Жаш чакта техникалык илимдин маанисине жакшы түшүнбөгөндүктөн анын тизгинин кармабай, гуманитарияга кирип кеткен экенбиз. Аттиң, бала кезден математика менен физиканын артынан түшкөндө, дүйнөлүк мааниси бар бир чоң иш иштеп коюп, Эйнштейнге шакирт болуп калмак экенбиз" – деп Касым оозун көп карманаар эле, деп замандаштары бул ою тууралуу көп эскеришкен.

"1930-жылдын жайында биз Борбордук педагогика техникумун бүтүрүп жаткан кезде, республикалык жооптуу кызматчылардын Фрунзедеги теориялык семинарына катышып калдык", – дейт Зияш Бектенов. Ал семинарга Жайнак Саадаев, Жусуп Абдрахманов, Турдалы Токбаев, Касым Тыныстанов, Баялы Исакеев, Осмонкул Алиев, Сатар Кулматов, Токчоро Жолдошев, Базаркул Данияров, Ыбрай Тойчинов, Акматбек Жумабаев, Акун Мыктыбеков, Абдылда Айылчинов, Калим Рахматулин, Сатыбал-ды Нааматов ж.б. чоң кызматчылар катышып олтурушту.

Семинарда пед.техникумдун исмат, диаматынан сабак берген мугалими Борис Лунин чыгып, диаматтан лекция окуду. Ал чечен сүйлөгөн, сөзүндө учкуну бар жигит эле.

Лекция аяктап, шатырата кол чабылды. Суроо-жооптордон кийин лекция жөнүндө кимдин кандай пикири бар дегенде, Тыныстанов кол көтөрүп, трибунага чыкты да: "Жаш философ жасаган докладында теориялык оркойгон эки ката кетирди. Ал андай эмес, мындай", – деп Борис Луниндин бир саат жасаган докладын 15 мүнөттө такыр жокко чыгарып салды. Тыныстановдун замечаниесинен кийин Лунин трибунага чыгып, "жолдош Тыныстанов менин кетирген кемчилигимди бүт туура көрсөттү" деп жиберген катасын мойнуна алды. Отургандар таң калып тарашты.

Кийин Борис Касым менен музейде да бирге иштеп жүрдү. Ошол мезгилде музейдин директору Дементьев армяндар жөнүндө анекдот айтат. Ошондо Касым: "ушул анекдотту мен орус тилинде ырга айлантып жазып келейинби?" – дейт.

Анда Дементьев:

– Орус тилинде жакшы доклад жасоо сиздин колдон келет, бирок орус тилинде ыр жазуу сиздин колдон келбейт, – дейт.

Экөө ошол жерден мелдеше кетет да эртеси Касым орус тилинде он чакты куплет ыр жазып келип мелдеште отурган үчөөнө окуп бергенде, Дементьев тура калып:

– Кымбаттуу Касым, бул ырында көркөмдүк жактан эч кемчилик жок. Сенин талантыңа кол койдум. Мени жыктың, кечирип кой, – деп Касымды кучактап бетинен өбөт.

Дементьев илимдердин эки жолку кандидаты, аябагандай зор билимдүү киши эле, биолог жана филолог болучу. Касым экөө кыргыз тилинин биологиялык терминин да түзүшкөн.

"Касым мага Кусейин Карасаевич жөнүндө:

Кусейин агаңда толук жогорку билими бар. Чыгышты таануу институтунан парс тилин да, араб тилин да окуп чыккан. Байыркы араб жазуусун Мамбеталы Жаңыбаевден да Кусейин мыкты окуйт. Бирок ал жалкоо. Ал жалкоо болбосо, "Кыргызча-орусча сөздүктү" түзүүдө ал Костяны (Юдахин) ээрчибей, Костя аны ээрчиш керек эле", – деп көп айтчу.

1934-жылы Сталиндин "Ленинизм маселелери" аттуу китебинин кыргызча котормосуна рецензия жазууну Киробком Касымга тапшырат. Касымдын рецензиясын угуу үчүн 30-40тай киши чогулуп, жыйналышты Совнаркомдун председатели Б.Исакеев башкарып олтурду.

Касымга сөз берилгенде ал:

– Китептин 16 гана бетин окуганымда, жыйырма чакты оркойгон катаны кезиктирдим да, китептин андан аркысын окуганым жок, – деп досканын бетин бор менен үчкө бөлдү да, сол жагына орусча сүйлөмдү, ортосуна кыргызча котормосун, оң жагына анын орусча

котормосун жазып койду эле, котормосу таптакыр башкача болуп чыкты. Китептин редакторлору Тойчинов менен Рахматуллин да Касымга каршы эч сөз айта алышкан жок. Ушундай он чакты сүйлөмдү мисалга келтирди да, Касым китептин котормосун жараксыз деп тыянак чыгарып салды"- деп эскерет Зияш Бектенов.

Касым – кыргыз илиминдеги чыныгы жылдыз болгон. Аны кыргыз тил илиминдеги туу чоку кылып көрсөтсөк жарашат. К.Тыныстанов кыргыз тил илимине эбегейсиз зор эмгек жаратып калтырган. Кезегинде араб, орус, казак, өзбек тилдеринде окуп, жазган, латын, уйгур, азербайжан, дунган тилдеринде эркин түшүнүп окуган. Мен К.Тыныстановдун кайсы жылы эмне эмгек жаратканын өзүнчө бөлүп, бир системага салып сунуш кылууну туура таптым.

1. Тилчи-окумуштуу

1924-жыл	«Хрестоматия» китеби чыгат
1925-жыл	«Окуу китеби» 2800 нускада чыгат
1926-жыл	«Чондор үчүн алиппе»
1927-жыл	«Биздин тил»
1927-жыл	«Окуу-жазуу бил» (араб алфавитинде)
1928-жыл	«Эне тил» китеби, 1-бөлүк
1929-жыл	«Жаңы айыл» китеби
1931-жыл	«Эне тилибиз» (1-баскыч мектептер жана чондор үчүн) 2-бөлүк
1931-жыл	«Кыргыздын адабий тилинин жаңы имласынын долбоору»
1932-жыл	«Тил сабагы» окуу китеби
1933-жыл	«Тил илими боюнча терминологиялык сөздүк»
1933-жыл	«Терминдер: коом-экономикалык терминдери» Тойчинов менен бирдикте
1934-жыл	«Кыргыз тилинин морфологиясы» (5-6-жыл үчүн тил сабактары)
1934-жыл	«Кыргыз адабий тилинин орфографиясынын долбоору»
1934-жыл	«Кыргыз ымласынын курулушундагы негизги принциптер»
1936-жыл	«Кыргыз тилинин синтаксиси» (6-7-8-жыл үчүн)
1936-жыл	«Кыргыз ымласынын эрежелери»
1935-жыл июнь	Тил жаатындагы илимий эмгектери үчүн ал Кыргызстанда 1-болуп профессордук наамды алат

айы	
-----	--

2. Эл агартуучу

1924-жыл	Кыргыз тилин жаңы латын алфавитине өткөрүү боюнча латын тамга-сындагы сөздөрдү иштеп чыгат
1925-жыл	Бакуда өткөн Түркологдордун съездинде латын алфавитинин долбоорун сунуш кылат
1925-26-жылдар	Эл агартуу маселелери боюнча жүздөгөн докладдарды жасайт
1927-жыл	Эл агартуу комиссариатына илимий-методикалык бөлүм киргизет
1934-36-жылдар	Кыргыз педагогика институтунун окутуучусу
1937-жыл	Кыргыз тилин орус алфавитине өткөрүү боюнча докладдын окуйт

3. Жетекчи

1925-27-жылдар	Кыргыз илимий комиссиясынын жетекчиси
1927-30-жылдар	Кыргыз АССР Эл агартуу Комиссариатынын комиссары
1925-жыл, 29-июлдан 25-октябр-га чейин	«Эркин Тоо» гезитинин редактору
1925-27-жылдар	«Жаңы алфавит коомунун» достору уюмунун башчысы
1927-жыл	Жаңы кыргыз алфавитинин борбордук комитетинин жетекчиси
1928-31-жылдар	«Жаңы маданият жолунда» журналынын редактору
1931-36-жылдар	Маданий курулуш илим-изилдөө институтунун улуу илимий кызматкери, директору

4. Драматург

1931-32-жылдар	«Академия кечелери» тарыхый драмасы
1932-жыл	«Үч доор» тарыхый драмасы

5. Акын-жазуучу

1924-жыл	«Жас кайрат» казак журналына «Мариям менен Көл боюнда аңгемеси жарыяланат
1925-жыл	«Касым ырларынын жыйнагы» Москвадан басылып чыгат. Бул ыр жыйнагына «Таң», «Алашка», «Жаңыл Мырза» ырлары-поэмасы кирген
1931-жыл	«Эне тилибиз» окуу китеби чыккан. Ага «Жазгы таңда», «Москванын көрүнүшү», «Орусийа талаасы жана Эдил суусу», «Лениндин күмбөзү» ырлары киргизилген
1924-31-жылдар	Бардык окуу китептерине балдар үчүн ыр, табышмак, тамсил, аңгемелери киргизилген

6. Журналист

1924-25-жылдар	Казакча чыккан «Өрүс», «Ак жол» газеталарында, «Жас кайрат», «Сана» журналдарында иштеген
1925-36-жылдар	«Эркин Тоо» кийин «Кызыл Кыргызстан» гезитинде, «Жаңы маданият жолунда» журналында илимий-педагогикалык, саясий, социалдык-экономикалык макалалары жарыяланып турган

7. Котормочу

1924-жыл	«Песни революции» китебиндеги ырларды кыргызчага которуп, «Өзгөрүш ырлары» китебин чыгарат. Анда «Интернационал», «Аза маршы», «Кайрат», «Жаш пионер ыры», «Жаш аскер», «Кызыл Туу», «Кайрат» ырлары бар. И.Крыловдун «Ийнелик менен кумурска» ырын которуп, алгачкы ыр жыйнагына киргизет
1934-жыл	«Манас» эпосунун «Чоң казатын» орусчага которот. Ал которгон ыр 3015 саптан турат.

8. Маданий ишмер

1928-жыл	Музыкалык фольклорчу, профессор А.В.Затаевичти Кыргызстанга чакырып, Кетмен Төбөдөн Токтогулду, Жолойду, Чоң-Кеминден Муратаалы Күрөңкеевди, Ысык-Көлдөн Кара Молдону алдырып, алардын комуз жана кыяк күүлөрүн жаздырат
1924-30 жылдар	Өзү 10го жакын обон чыгарган. Ал өзүнүн «Колхозчунун ыры», «Трактор», «Биздин темп», «Чабуул», «Эпкиндүүнүн ыры», «Биздин ыр» деген обондуу ырларды жараткан.
1930-жылдар	Музыкалык аспаптарда ойной билген. Өзгөчө балалайкада жакшы ойногон

9. Манас таануучу

1935-жыл	«Манас» эпосунун кыргыз эли үчүн мааниси» деген темада доклад жасайт
----------	--

1934-жылдан 1937-жылга чейин	«Манастын» «Чоң Казатын» орусчага которо баштайт. Ал томго өзү редактор болуп баш сөзүн жазат. «Манастын» үчилтигинен жатка айта билген. «Манас» айтуучулардын үнүн жаздырткан.
------------------------------	---

10. Коомдук ишмер

1923-жыл	В.В.Бартольдду Кыргызстанга чакырып, кыргыз элинин тарыхын жаздырткан
1928-жыл	Этнограф С.М.Абрамзонду Кыргызстанга чакырып, музей уюштуруу үчүн аны директор кылып дайындаган
1936-37-жылдар	«Орусча-кытайча», «Орусча-япончо» сөздүктөрдүн автору, 18 тилди мыкты билген Е.Д.Поливановду Ташкенттеги В.И.Ленин атындагы универси-теттен Кыргызстанга чакырып, пединститутка лекция окуттурган
1936-жылдар	«Манас» эпосундагы Манастын төрөлүшү, Көкөтөйдүн ашы, Чоң казат бөлүмдөрүн орусчага которууга жапа тырмак, сабаттуу киришүү үчүн Л.Пенковский, М.Тарловский, С.Липкин, Ф.Ошкевич, Э.Беккер өндүү котормочуларды Кыргызстанга чакырган

Кандай гана атабайлы, Касым Тыныстанов ушунун баарын аз убакыттын ичинде чуркап жүрүп жасаган. Анын өмүрү дагы узагыраак болуп, кимдир-бирөөлөрдүн зөөкүрдүгү менен өмүрү кыйылбаганда дагы далай эмгектерди жаратып, биздин энчибизге мурас кылып калтырмак. Мен ойлойм, кыргыз тилиндеги сөздөрдү дагы көбүрөөк байытмак, кыргыз илимине кенен салымын кошмок. Кандай жагынан алып караганда да анын оргуштаган ишмердиги 1937-жыл менен токтолот. Ошол кандуу, кан жыттанган камераларга киргенге чейин ал көп нерсе жаратып жазып калууга өтө аракеттенген, өтө шашкан. Анын аракети текке кеткен жок.